

L'OBRA CIENTIFICA DEL DOCTOR LLUIS SAYE I SEMPERE (BARCELONA, 1888-1975)

Jacint Corbella

Catedràtic de Toxicologia. Universitat de Barcelona

INTRODUCCIO

El doctor Lluís Sayé i Sempere fou un dels tisiòlegs més destacats a Catalunya en el primer terç del segle XX. A rel de la guerra civil hagué de marxar a l'exili, primer a França i sobre tot durant deu anys a l'Argentina. En aquest temps es va mantenir en un lloc capdavanter dins de la tisiologia mundial. El 1951 va retornar a Catalunya i es va trobar amb un ambient poc receptiu en el qual va tenir nombroses dificultats. En els últims anys de la seva vida un procés de deteriorament mental va anorrear-lo.

Sayé fou una personalitat molt activa en la vida mèdica de Buenos Aires durant la dècada dels anys quaranta. Ara, passat gairebé mig segle, el seu record ha quedat diluït i per això por ser útil recordar qui era i què va fer. Per dir-ho de manera clara: la seva obra va influir decisivament en la disminució de la incidència i la mortalitat per tuberculosi a tot arreu on va treballar, bàsicament a Catalunya, l'Argentina i l'Uruguay.

La seva obra en el primer període ha estat bastant estudiada i és ben coneguda. En els anys de l'exili la documentació és abundant però està més dispersa. Del tercer període en queda una visió més gris i en tot cas menys productiva. Aquí farem un resum global d'aquesta activitat analitzant les principals orientacions del seu treball. (1)

Lluís Sayé i Sempere va néixer a Barcelona el 19 de febrer de 1888, en una família d'origen valencià. Era l'any de la primera Exposició Universal de Barcelona, la del parc de la Ciutadella, fita important en el creixement de la ciutat. Era el petit de quatre germans i els altres tres van morir tuberculosos. L'any 1905 va acabar el batxillerat en el Liceu Poliglota de la Rambla de Catalunya de Barcelona. L'any 1905 entra a la facultat de medicina, en l'antic edifici que havia estat del Col·legi de Cirurgia del carrer del Carme.

LA PRIMERA ETAPA (1911-1936)

Sayé fou un estudiant brillant. Durant la carrera va guanyar vuit matrícules d'honor i finalment el premi extraordinari de llicenciatura. Als vint-i-tres anys, el 1911, era metge amb un futur optimista i brillant. Treballava a la càtedra de Patologia General que dirigia el doctor Eusebio Oliver Aznar, un personatge curiós que va ocupar la càtedra gairebé quaranta anys i no va deixar cap bon record de professor eficaç. Però sembla que, si més no, deixava fer, el que era, evidentment, un punt positiu. Sayé ja s'havia interessat per la tuberculosi, que era una plaga familiar que se li va endur els tres germans que tenia. L'any 1910, quan encara era estudiant, amb motiu del Congrés Internacional de la Tuberculosi de Barcelona, va presentar un treball sobre les oponines que creiem és la seva primera contribució científica (2).

El féu juntament amb Joan Darder i Rodés, company seu a la facultat. Encara cal fer un petit comentari sobre la seva carrera, que pot semblar marginal. Pertany a aquelles promocions que van fer els estudis a cavall de les dues facultats, la vella del carrer del Carme, a l'edifici de l'antic Col·legi de Cirurgia, i la nova del carrer de Casanova, al Clínic actual.

Havent acabat la carrera seguí amb el treball a la càtedra de Patologia i en la línia de la tuberculosi. El 1911, junt amb el doctor Darder van aconseguir que els deixessin obrir un dispensari de medicina, que de fet fou gairebé només de tuberculosi. També va treballar-hi un temps el doctor Jacint Reventós, una mica més gran, que va passar a l'Hospital de Santa Creu i Sant Pau. L'any següent, el 1912, van obtenir que es dediqués una sala per a la tuberculosi a l'hospital. Mentrestant fa la tesi, que presenta l'any 1912, amb el tema "Tratamiento de la tuberculosis pulmonar por el pneumotórax artificial".

La universitat li interessa i fa les oposicions per a professor auxiliar numerari, una categoria que després va desaparèixer durant molts anys. Guanya una plaça del grup de matèries d'Histologia, Anatomia Patològica, Patologia General i Clínica i Propedèutica, de la universitat de Valladolid. Foren unes oposicions dures, conegudes com les dels quatre asos: Achúcarro, Ferrer Solervicens, Celis i Sayé. La va ocupar poc temps.

Decideix aprofundir els seus coneixements a l'estranger i la Junta d'Ampliació d'Estudis li dona, l'any 1914, una beca per anar a Hamburg, amb Bauer, a l'Hospital Eppendorf. Dura poc perquè de seguida comença la primera guerra mundial. L'any següent, el 1915, es casa amb Mercè Jensen, filla de succs. Les coses van malament i aviat se separen. La dona mor el 1921. Entremig, el 1917, havia mort el seu pare, que era delegat del Banc Hipotecari a Barcelona (3).

Ben aviat fa l'activitat mèdica pel seu compte, amb plena independència. Ha guanyat un cert prestigi i ja va sol. Aquest serà probablement un dels seus problemes a la llarga, que el durà a quedar-se una mica aïllat. L'any 1918 la Mancomunitat de Catalunya crea el servei d'Assistència Social als tuberculosos de Catalunya que és dirigit per Sayé. L'any següent funda una revista que tindrà una certa importància, els "Archivos Españoles de Tisiología", on publicarà una part de la seva obra inicial. Però el seu gran èxit, en el sentit organitzatiu i institucional, arriba l'any 1921 quan es funda el Dispensari del carrer de Rades, al número 24, al mig del Poble Sec, al peu de Montjuich. El cartell inicial, obra de Ramon Casas, ha estat molt reproduït. El dispensari fou inaugurat el dia de Sant Jordi del 1921.

Aquest serà, de fet, el gran servei de Sayé, el que va dirigir durant quinze anys, fins que va marxar el 1936. Aleshores ja estava molt avançat el nou edifici del carrer de Torres Amat, important dins de la història de l'arquitectura de Barcelona, que fou inaugurat el 1937, quan Sayé ja estava a França.

Aleshores, amb poc més de trenta anys, ja és un dels tisiòlegs de més prestigi de Barcelona, amb una carrera científica brillant i ascendent, amb una considerable mà esquerra per a les tasques d'organització i obtenció de mitjans. L'altre gran tisiòleg de Barcelona, amb projecció social, és Cinto Reventós, de l'Hospital de Santa Creu i Sant Pau.

Publica treballs amb una gran regularitat i es preocupa de la seva repercussió internacional. És un dels metges catalans dels anys vint que té més material publicat a fora, en altres llengües i viatja amb una certa assiduitat. Això féu que per aquells anys fos un dels metges catalans amb un prestigi més sòlid a l'estranger. L'any 1924 es casa per segona vegada, amb Mirka, nom familiar de Mercè Carrasco, que el cuidarà fins a la seva mort. El mateix any 1924 publica el seu primer llibre, una obra curta si es compara amb les següents, de 100 pàgines, "Profilaxis de la Tuberculosis", editat a Barcelona.

El 1927 el trobem en una etapa americana una mica llarga. Hi ha un cicle de conferències sobre la Tuberculosis a la universitat de Córdoba, a la República Argentina. Després està a Nova York i Rio de Janeiro i és nomenat membre corresponent estranger de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de l'Havana. El 1927 surt un llibre seu prou important, la "Quimioteràpia de la Tuberculosis". Recull el treball presentat al Congrés de l'especialitat a Córdoba, l'octubre del mateix any (4).

La dècada dels trenta serà la del gran esclat professional de Sayé, si més no la primera meitat, perquè a la segona està a l'exili. L'any 1930 es funda la Societat de Tisiologia de Barcelona, de la que serà president. El mateix any llegeix el seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, amb una lliçó

sobre el tema "Las fases iniciales de la Tuberculosis pulmonar en el adolescente y en el adulto". Li va contestar el doctor August Pi i Sunyer, aleshores president de l'Acadèmia, la personalitat de més prestigi de la medicina catalana del seu temps. El mateix any és nomenat cavaller de la Legió d'Honor francesa.

El pròxim llibre el publica el 1932 a Paris, editat per Masson. Es una obra important: "Pneumolyse intrapleurale", que és prologat per Léon Bernard. Cal remarcar el fet perquè són pocs els metges catalans que arriben al nivell de publicar un llibre en una editorial estrangera de prestigi. I encara cal dir que no serà aquesta l'única obra.

L'any 1933 arriba un aire nou a la Universitat de Barcelona que guanya la seva autonomia. El canvi és palès sobretot a les Facultats de Medicina i de Filosofia i Lletres. Un dels fets més característics és la incorporació de professors de vàlua que estaven fora de la Universitat. La Facultat de Medicina va nomenar nou professors agregats que, junt amb les professors lliures, tenien de fet el mateix nivell que els catedràtics. La llista dels docents al nivell màxim, tot i que amb noms diferents, va passar de 17 a 34 (5). Entre ells, i per a l'ensenyament de la Tisiologia, fou nomenat Lluís Sayé. Per la mateixa matèria també ho fou Jacint Reventós, a l'hospital de Sant Pau. Al mateix temps s'encarregà de l'obra antituberculosa universitària.

Aquest any 1933 va publicar dues obres importants. Una és la "Crisoterapia de la Tuberculosis" que Cornudella considera com un veritable manual pels metges joves d'aquells temps. Es va editar a Barcelona, per Salvat. Es un text no massa gruixut, de 182 pàgines, amb 125 radiografies. Recull la seva experiència i treballs en els últims anys. També el mateix any surt una obra seva dins de la col·lecció de Monografies Mèdiques que dirigia Jaume Aiguader, és "Les noves orientacions de la lluita antituberculosa", que és un volum doble, núms. 68-69, de la col·lecció.

El 1935 recull el primer volum dels "Treballs del Dispensari d'Assistència Social... i de la Càtedra de Tisiologia de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona". S'hi reflexa la seva activitat en un volum de 368 pàgines.

Les coses van molt bé, a tot vent i endavant. Endemés ja té clar que aviat podrà deixar la casa vella del Poble Sec i passar a un edifici modern, fet expressament per a la Lluita Antituberculosa, de bon nivell arquitectònic. No hi podrà treballar mai, perquè s'acosta la malastrugança que ho tallarà tot i per molts anys, que canviarà la vida de tanta gent del nostre país, de fet, en un o altre sentit, més fort o més fluix, de tots. El juliol de 1936 comença la guerra civil. Sayé es creu amenaçat i aprofitant una invitació francesa marxa a l'exili el setembre de 1936. La seva primera etapa s'acaba aquí, tallada de manera brusca.

Hem fet una visió global de la seva activitat en aquest primer període. Hem esmentat els seus llibres, però cal analitzar també la lletra menuda, els treballs en forma d'article, publicats en revistes pròpies i ja, amb una certa freqüència, en revistes estrangeres. Aquest és un punt important. Hem emprat com a principal material de consulta els volums relligats amb el títol: "L. Sayé. Publicaciones 1913-1933 i 1934-1951", apart d'un volum de treballs del servei de la Diputació que cobreix parcialment aquest període. Es segur que no hi és tot, i de fet algun treball l'hem trobat fora d'aquí, però són els volums on el propi Sayé recull la seva activitat i formen part de la biblioteca que va llegar a la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona. En tot cas si que són prou representatius.

Ja hem esmentat que el primer treball es va presentar al Congrés internacional de la Tuberculosis que es feu a Barcelona l'any 1910. Aleshores encara era estudiant i aquest treball no el recull en les seves publicacions. Una raó possible es que no tingués l'original a mà ni cap separata, en un temps en que les fotocòpies no existien. Però també cal assenyalar que les actes d'aquest congrés, que tenen més de mil pàgines, són més plenes dels fets "aparentment" importants, com són els aspectes socials i les ponències, que no pas de la feina dels centenars de congressistes, encara que no tots devien fer aportacions científiques. Sayé és a la llista dels congressistes, amb el número 2183, però no és fàcil trobar altres petjades de la seva intervenció en el Congrés. (6)

Els primers articles recollits són de l'any 1913, època de gran productivitat. Recordem que és l'any en que guanya les oposicions d'auxiliar numerari d'universitat, el que en una persona de just vint-i-cinc anys significa una via relativament directa per a l'ensenyament al nivell més alt. El primer treball de l'any es dedica a la "Profilaxis de la Tuberculosis", en un número gairebé monogràfic de la revista *Therapia* (7). Les referències bibliogràfiques venen amb l'epígraf "Literatura" i la majoria són de procedència alemanya. Després veurem com aquesta orientació inicial, d'influència de la llengua alemanya, canvia totalment per la francesa. De tota manera, amb una visió general, la influència de la literatura mèdica germànica fou sempre a Catalunya inferior a la francesa.

El mateix any tenim tres articles en el volum de "Treballs de la Societat de Biologia" que era inspirada per August Pi i Sunyer. En els tres consta com a lloc de treball de l'autor "Laboratori de Patologia General. Facultat de Medicina" (sic). El primer el dedica a l'estudi de les lesions anatòmiques dels pulmons després del neumotòrax, tema que aleshores li importava molt (8). El segon també es d'orientació histopatològica (9). Es una nota breu però amb dues microfotografies en color, fetes per P. Agustí. El tercer segueix amb el tema del neumotòrax. Es un treball en part experimental en conills, on remarca la intensa eosinofília que troba en animals després de vint dies d'haver-los-hi practicat un neumotòrax artificial. En el cas de l'home en canvi la leucocitosi és amb increment de neutròfils (10).

L'any anterior, 1912, havia llegit la seva tesi, que es publica poc més tard (11). La va defensar el 9 d'octubre de 1912, essent qualificada de "sobresaliente" per un tribunal presidit per Julián Calleja.

La sèrie de treballs recollits en aquest volum queda parada durant bastant temps, fins el 1924, però aleshores trobem una altra empena prou intensa. Mentrestant havia iniciat els "Archivos de Tisiología" i publicat en part altres llocs. Aquest mateix any 1924 publica el que creiem és el seu primer treball a fora (12). Cornudella el valora com una de les aportacions clíniques importants de Sayé, perquè descriu fets nous. El mateix any hi ha una nota clínica, amb molts esquemes gràfics d'orientació més pronòstica (13). Es el text d'una ponència al Congrés de Sevilla de 1924.

En aquest mateix II Congrés Nacional de Ciències Mèdiques de Sevilla, a l'octubre de 1924, presenta una comunicació estudiant els problemes de la tuberculosi durant la gestació (14). També hi ha una nota sobre els treballs de la secció de patologia respiratòria del Congrés (15). Sayé consta aquí i com a "professor auxiliar de la facultad de medicina"

L'any següent es publica a la mateix revista un treball sobre la introducció d'un contrast iodat pel diagnòstic de les lesions tuberculoses, en col.laboració amb F. Ferrando que era oto-rino-laringòleg del dispensari del carrer de Rades (16). També es fruit de la seva participació en el congrés ja esmentat de Sevilla. Abans ja havia presentat una comunicació sobre el tema al Vè Congrés de Metges de Llengua Catalana del 1923 a Lleida. (17)

Les orientacions terapèutiques formen part important de la preocupació científica de Sayé. Així el 1925 publicà una sèrie llarga sobre la "quimioteràpia de la tuberculosi" citats per Sayé en altres treballs seus (18). També publica una nota, que creiem és inicial, sobre l'ús de les sals d'or; Sayé, L: Resultados inmediatos obtenidos en el tratamiento fe la tuberculosis pleuro-pulmonar del adulto con la sanocrisina" (19). L'any següent pronuncia una conferència a la facultat de medicina de Madrid sobre el mateix tema, que és recollida a El Siglo Médico (20). Una revisió sobre el tema, amb una visió experimental i clínica, la fa a la seva revista barcelonina habitual aleshores (21). Estudia també les complicacions cutànies d'aquesta terapèutica (22).

Els treballs sobre el BCG van omplir una gran part de l'activitat de Sayé. I en aquesta línia van seguir també molts dels seus col.laboradors. Un article bastant inicial en aquesta línia és el que féu amb Pere Domingo i M. Mirabell, analitzant una primera sèrie de vacunacions (23). Es una aportació llarga, com moltes de les que escrivia Sayé.

Dins de la mateixa revista hi ha aportacions de diversa intenció. Gairebé una

seu viatge als Estats Units, invitat per la fundació Rockefeller, l'estiu de 1927 (24). El novembre del mateix any surt un treball de col·laboració amb Rita Shelton, assistent voluntari del servei (25). I encara l'any següent, 1929, un altre treball sobre el BCG (26) que com la gran majoria d'escrits seus és bastant llarg. Durant algun temps la "Revista Mèdica de Barcelona" fou un dels vehicles més immediats de la sortida de treballs de Sayé (27).

**** Procura també el coneixement exterior del que es fa aquí. En aquest sentit la difusió de l'obra de Sayé fou un element important de prestigi de la medicina catalana. Ja hem assenyalat que, pels anys trenta, fou un dels metges catalans més coneguts a fora. Una comunicació seva a la Societat Mèdica dels Hospitals de Paris es publica l'any 1926, tractant de la utilitat de la frenicectomia en el tractament de la tuberculosi pulmonar (28). En el mateix volum hi ha una altra comunicació seva, feta també a Paris a la sessió de la setmana anterior sobre toracoplastia en un cas de tuberculosi coincidint amb una gestació (29).**

Ara retrobem un altre tema que li ocuparà molts anys de la seva vida, les vacunacions com a mesura de prevenció de la tuberculosi. Serà un línia ben productiva. El primer treball publicat a fora que hem trobat en aquesta línia és del 1927. (30). Aquí la bibliografia és totalment d'origen de llengua francesa. Aviat hi ha una altra publicació, aquesta vegada signant sol, sobre el mateix tema. També és un article llarg en que explica com, durant quatre anys i mig, va vacunar 604 nens (31).

El 30 de març de 1930 llegeix el seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Medicina. Aquesta vegada el tema és clínic. (32). Cal dir que l'Acadèmia feia molts pocs mesos que s'havia traslladat a l'edifici que havia estat seu de la facultat, en el qual Sayé va començar els seus estudis de metge, al carrer del Carme. Ocupa la vacant de Lluís Barraquer i Roviralta, neuròleg i li contestà el mateix president de la institució, el doctor Pi i Sunyer.

Ja hem dit que aquesta dècada dels anys trenta és molt productiva per a Sayé, que arriba al seu màxim. Ara estem en una etapa en que les descripcions clíniques s'alternen, com a tema de publicacions, amb l'orientació preventiva de la vacuna. Destaquem algunes comunicacions sobre complicacions d'una hemoptisi (33). També va publicar els resultats d'una sèrie llarga de nens vacunats, 4200 en set anys (34).

A la Revue de la Tuberculose, on ja havia col·laborat publica un treball sobre classificació anatomo-radiològica amb una gran abundància iconogràfica (35). El mateix any hi ha una nota curta amb un col·laborador, Josep Domènech i Alsina, sobre els resultats del BCG (36).

Aquest any 1932 trobem un treball en llengua alemanya, en el que explica la seva experiència fins aleshores, d'uns quants anys de crisoteràpia (37). Li permet

fer després la monografia, ja esmentada, en castellà, que Cornudella considera com el llibre de consulta dels tisiòlegs joves d'aquell temps.

Finalment el 1933 publica la seva coneguda monografia "Les noves orientacions de la lluita antituberculosa i la seva aplicació a Catalunya", dins la col·lecció de Monografies Mèdiques, també esmentada.

** Queden només dos any i mig perquè tot quedi aturat, però ningú no ho sap. L'empenta de l'obra de Sayé es troba en el seu moment més productiu, tant pel que fa al dispensari del carrer de Rades com a la pròpia facultat de medicina. Això es notarà en la seva producció científica, on ja comencen a trobar-se més clarament alguns col·laboradors.

Aquí publica principalment a la seva revista clàssica, la Revista Mèdica de Barcelona i als Annals de Medicina de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques, on recull les comunicacions fetes a la Societat de Tisiologia. Més rarament publica a Práctica Mèdica i La Medicina Catalana.

Un grup de treballs d'un cert interès està dedicat a l'estudi dels lobus pulmonars suplementaris, en particular el lobus àcigos (38). Segueix una nova aportació, aquesta amb J. Pardo com a col·laborador (39) i encara un tercer estudi (40). I.J. Pardo consta com a "médico asistente de la cátedra de Tisiología".

Els aspectes bàsicament clínics tenen potser la importància més gran en aquests anys. Així es preocupa del diagnòstic diferencial de la tuberculosi, sobre tot en relació amb la brucel·losi (41), o amb afeccions gripals (42). I també del diagnòstic diferencial de lesions de presentació aguda (43). També es va ocupar del diagnòstic de lesions concretes, com són els infiltrats rodons (44).

Les qüestions concretes de terapèutica no són un tema bàsic de les publicacions d'aquest període, tot i que torna a recordar les indicacions del tractament quirúrgic (45).

Els aspectes preventius i d'organització li ocupen una atenció important, potser més en la feina que en les publicacions interiors, tot i que s'inicia en aquest temps l'obra antituberculosa universitària (46). També és important una conferència sobre el tema que va fer el novembre de 1933 a l'Ateneu Barcelonès (47). Queda un article sobre la prevenció a Girona (48). Finalment cal recordar un treball extens sobre el tema publicat a La Medicina Catalana (49).

Hi ha també un parell de treballs de caire històric, tot i que són història recent, les necrologies de dos investigadors francesos morts en aquell temps, Calmette (50) i Léon Bernard, que havia prologat poc abans el seu primer llibre francès (51), i encara alguna altra aportació sobre el tema (52), però sempre sobre els grans personatges de l'especialitat.

La seva contribució en revistes estrangeres és persistent, en les de llengua francesa. Una és de caràcter clínic-terapèutic, fruit d'una comunicació a la sessió del 9 de febrer de 1935 a la societat francesa (53). Altres tenen una orientació més preventiva i un caire en algun cas experimental, en inoculació animal (54), i principalment en relació amb el nen (55). Cal recordar també el treball més organitzatiu sobre les noves orientacions de la lluita contra la tuberculosi (56).

Ja hem assenyalat que Sayé, i aquest era potser un dels problemes de la seva personalitat, es feia les coses bastant sol, i sobre tot mantenint distàncies. Però malgrat tot les coses no les fa una sola persona: Sayé no treballa sol, encara que a vegades ho sembli, i cal recordar alguns dels seus col.laboradors. En el temps més inicial, tot just acabat de metge, treballen junts a l'Hospital Clínic, ell i el doctor Darder, que estava més orientat cap a l'estudi de la tuberculina (57). En el dispensari del carrer de Rades el més immediat, veritable número dos era, sense cap dubte, el doctor Tomàs Seix i Miralta (1894-1993) que s'encarregava de que les coses d'organització anessin bé (58). Amb Pere Domingo hi col.laborà en un pla de més igualtat, però Domingo era microbiòleg i deixeble de Turró, i estava al seu nivell (59). Aquest temps inicial també hi col.labora M. Miralbell (60). Cal recordar també Josep Domènech i Alsina (1904-1992) pediatre erudit i poc amic de fer soroll, que treballà molts anys en l'estudi de la tuberculosi infantil i fou un dels pocs col.laboradors catalans de Sayé que va signar amb treballs a l'estranger (61).

SEGONA ETAPA: ELS ANYS DE L'EXILI (1936-1951)

Els aires de la guerra el fan marxar molt aviat, el setembre de 1936. Pere Domingo n'ha explicat bé el mecanisme (62). La primera sortida és a França, país que coneixia bé, on tenia molt bones relacions personals, participava sovint en l'activitat científica en el camp de la tuberculosi i on una editorial de prestigi com la Masson ja li havia publicat un llibre. Allí va treballar, va preparar un altre llibre, que es publicà, per la mateixa editorial l'any 1938: "La tuberculose pulmonaire chez les sujets apparamment sains". I va preparar la seva anada a Amèrica, lloc molt més segur en una Europa en risc proper de guerra. En aquest temps curt d'exili francès hem trobat també un treball sobre el tema de la vacunació amb BCG (63) que fou presentat en una sessió de l'Acadèmia de Medicina de París.

A França va estar-hi pràcticament un any. El setembre de 1937 arriba a Montevideo, on el ministre de Salut Pública, havia estat deixeble seu (64). Així se li va encarregar que organitzés la lluita antituberculosa a l'Uruguay, tasca en la qual hi va esmerçar molts esforços durant bastants anys. L'any 1938 viatjà bastant per Sudamèrica, passà una temporada a Rio de Janeiro, en el servei de

Manuel Abreu i se li concedí el doctorat honoris causa per la universitat de San Marcos de Lima. En el mes d'octubre de 1938 s'instal·la de manera més permanent a Montevideo. Hi estarà gairebé quatre anys (65).

El 1940 publica el seu primer llibre americà: "Doctrina y práctica de la profilaxis de la tuberculosis". Es editat a Buenos Aires per la editorial Sudamericana, sense data de publicació, però el pròleg està signat a Montevideo el març de 1940. La seva relació amb l'Argentina és intensa i l'any 1942 s'instal·la de manera definitiva a Buenos Aires, on hi estarà gairebé deu anys, en els qual seguirà viatjant molt pel continent. Així és ben conegut que mantenia una visita setmanal a Montevideo, amb treball de vacunació i consultes. També va amb freqüència a altres països, fins i tot a Cuba, ja més llunyana, on es veu amb Pere Domingo, un altre exiliat, professor de microbiologia de l'Autònoma de Barcelona, amb qui havia fet alguns treballs en el seu període català. Es retrobaran a Barcelona, sobre tot a l'Acadèmia, a la dècada dels seixanta, quan Domingo tornà de Cuba. Domingo serà un dels amics que cuidarà més de Sayé en la seva etapa de deteriorament i internament a Sant Pau.

A l'Argentina treballa molt extensament i s'inserta bé en el teixit mèdic del país. Ben aviat, el 1943, publica un altre llibre, "Tuberculosis bronquial y formas anatomoclínicas de la tuberculosis pulmonar", en col·laboració amb Diego Fernández Luna. Participa activament en les reunions de l'especialitat i ha deixat petjada en diverses actes de congressos. L'any 1950 surt la que Cornudella, bon coneixedor de l'especialitat, qualifica com a obra prínceps de Sayé (66), els dos volums de "La Tuberculosis Traqueobroncopulmonar", on en 1200 pàgines recull pràcticament l'experiència de tota la seva vida. Es editat a Buenos Aires per G. Kraft, de manera esplèndida. A la portada hi consten com a col·laboradors els doctors Alvaro Benze i Diego Fernández Luna.

Es més fàcil recollir l'obra feta en llibres que no els articles esparsos. N'hem trobat poc més d'una dotzena d'aquest període argentí, els que ell va poder recollir en els volums de "Publicaciones" que va llegar a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona. Tot i que la temàtica és amplia, sempre dins de l'especialitat, hi dominen els enfocaments profilàctics i la vacunació amb el BCG, al llarg de tota aquesta etapa.

Ja trobem una primera comunicació sobre el BCG en una conferència pronunciada a la universitat de Buenos Aires l'octubre de 1939 (67). A la revista brasilera "O Hospital" hi trobem, l'any 1945, una sèrie d'articles doctrinals sobre prevenció, que transcriuen dues conferències fetes a Córdoba l'any 1943 (68). També publicà una conferència pronunciada a L'Havana el gener de 1945 (69). Val la pena de remarcar que en aquests treballs signa com a Dr. Luís Sayé (Buenos Aires), en una revista publicada fora de l'Argentina, o sigui ja es considera integrat a la medicina argentina.

Altres tres escrits sobre el BCG els trobem a la Revista de la Asociación Médica Argentina l'any 1947 (70); al Día Médico de Buenos Aires (71); i un treball presentat al Congrés argentí de Tisiologia, fet a Córdoba l'any 1949 (72). Tots aquests treballs de caire preventiu els signa sempre sol.

En canvi en les comunicacions de tipus clínic es nota més la presència de col·laboradors. Un primer treball el 1938, enviat encara des d'Europa i on consta com a "profesor de la universidad de Barcelona" es troba en el llibre dedicat al prof. Mariano R. Castex. (73). Té una orientació fonamentalment terapèutica.

El treball que li hem vist amb més col·laboradors és el que va publicar l'any 1943 sobre la primo-infecció (74). És el fruit d'una comunicació a la Societat Argentina de Tisiologia el mes d'abril d'aquell any. Val la pena de fer constar que Sayé s'ubica a Buenos Aires, així com els quatre primers col·laboradors, mentre que Dighiero consta com a "de Montevideo"

Amb dos d'aquests col·laboradors hi trobem una relació més prolongada, són els doctors Bence i Fernández Luna. El mateix any tenim un article amb els tres signants, sobre una complicació clínic (75). Un altre treball amb Fernández Luna, de caire clínic, el publica l'any 1948. És el fruit d'una comunicació al Congrés de Medicina de La Plata del desembre de 1947 (76).

Els dos col·laboren també en l'obra prínceps, "La Tuberculosis Traqueo-broncopulmonar", ja esmentada, de l'any 1950. Sayé consta en ella com a "ex profesor de Tisiologia de la facultad de medicina de Barcelona", i com a membre de les acadèmies de medicina de Barcelona i Buenos Aires. Alvaro Bence era cap del servei de broncoscòpia de la càtedra de Patologia i Clínica de la Tuberculosis de la universitat de Buenos Aires. Diego Fernández Luna era director de l'Institut Central de Patologia General i de la Tuberculosis i professor adjunt d'anatomia i fisiologia patològica de la mateixa universitat.

També és interessant un treball sobre el tractament de la tuberculosi en medi hospitalari (77). Un altre treball clínic, on tradueix l'experiència professional, tracta de la valoració de la tuberculosi inaparent (78).

Mentrestant la vida a Europa ha canviat de manera dramàtica. Quan va arribar a Amèrica, el 1938, Europa estava a punt d'explotar. La guerra hi va durar més de cinc anys, però després del 1945 torna a haver-hi canvis en un altre sentit: el continent es pacifica, però a Espanya i queda la mateixa dictadura anterior. Han de passar bastants anys abans que no intenti tornar. Sayé havia marxat el 1936, per tant no havia fet la guerra amb la República. Malgrat tot tardà a tornar i quan ho feu no li va sortir gaire bé.

Intermèdia entre aquesta etapa i la següent, quan ja ha iniciat la seva tornada a Europa, és la comunicació que fa, el desembre de 1951, a la Societat Francesa de

Tuberculosi repassant encara l'activitat del BCG (79). Ja consta com a "Luís Sayé (Barcelone)", encara que en el començament del treball assenyala que entre juny de 1938 i octubre de 1951 havia examinat a Montevideo 494 persones que havien estat vacunades, al néixer, amb el BCG.

TERCERA ETAPA: EL RETORN (1951-1975)

L'any 1951, quan el govern de la dictadura ja ha iniciat el seu pacte amb els americans i per tant la repressió està atenuada, Sayé torna. Probablement no va entendre el que significaven de canvi els quinze anys que va estar fora. Ell creia, i devia ser-ho de veritat, que era el tisiòleg més eminent del país, potser alguns de l'interior també ho creien, però això no volia dir que li deixessin el seu lloc. No va ser mal rebut, però ningú li va fer lloc perquè podés tenir un seient. De manera clara podríem que dir que el fet de que arribés una primera figura més aviat feia nosa, i més en un moment en que l'especialitat canviava perquè acabava d'introduir-se l'estreptomicina.

Un fet que podria ser anecdòtic, però és prou clar, l'explica Oriol Anguera quan comenta com Sayé va obtenir, des de Rio de Janeiro, portar un Congrés internacional de Tuberculosi a Barcelona, per l'any 1954. El Congrés es va aconseguir per la gestió de Sayé, però després els qui el van organitzar i presidir foren altres, situats políticament (80).

Quan Sayé arribà altra vegada a Barcelona no va poder recuperar la seva qualitat de docent ni la seva plaça d'agregat. De fet després de la guerra s'havien suprimit tots els nomenaments fets per l'Autònoma i ni tan sols els que tenien una adhesió clara al nou règim van mantenir els nomenaments d'aquells anys. Se li va permetre que seguís amb l'Obra Antituberculosa de la facultat. Allò depenia de la càtedra de Patologia General, que estava ocupada interinament pel doctor Nadal, en el període de bastants anys en que el catedràtic oficial, el doctor Gironés, mantenia la reserva de plaça, però estava a Nicaragua. En la situació interina Sayé, que mantenia alguns amics personals a la facultat, entre ells Agustí Pedro i Pons, que fou degà del 1954 al 1957, anava fent la viu-viu. L'any 1954 va arribar un nou catedràtic, el doctor Arturo Fernández Cruz, andalús que venia de Santiago i va anar anys després a Madrid. També li va deixar que seguís amb la vacunació de les infermeres a l'obra antituberculosa, que estava al primer pis de la facultat.

Tot i que en una impressió de record posterior la visió global de l'etapa és negativa, Sayé en aquest tercer període va mantenir una certa activitat com a publicista. Ja hem esmentat com, constant ja residenciat a Barcelona, el desembre de 1951, fa una comunicació a la Société Française de Tuberculose. La revista que el va acollir més bé, a la seva tornada fou Medicina Clínica, dirigida

per A. Pedro i Pons, catedràtic de Patologia Mèdica. Allí Sayé hi reflexà part de la seva activitat. Una part està relacionada amb l'Obra Antituberculosa de la facultat que és el seu refugi de treball (81) I encara hi ha una nova comunicació sobre el mateix tema l'any 1962 (82). Sobre el BCG també va publicar alguns treballs, més aviat en els primer temps de la seva tornada, entre 1953 i 1955 (83).

Una altra orientació fou la més estrictament epidemiològica, referida al nostre medi mediterrani (84), o més concretament a Barcelona (85).

L'enfocament terapèutic es troba encara en alguns treballs, tot i que no és pas el majoritari. Recordem que és l'època en que l'estreptomicina principalment, i simbòlicament, inicia el gran canvi en la visió de la tuberculosi. Molt aviat de la seva arribada publica una visió general del tractament (86). Més tard surt un altre treball en aquest sentit en col.laboració amb Josep Oriol i Anguera (87).

Una altra revista que acollí part de la seva activitat en aquest període foren els "Anales de Medicina y Cirugía", òrgan de la Reial Acadèmia de Medicina, de la que era membre. Hi hem trobat en aquest temps gairebé deu treballs, de fet sobre la mateixa temàtica inicialment (BCG, profilaxi, participació bronquial en la TP). També dos de tipus històric, recordant a Calmette en el centenari del seu naixement i la necrològica d'August Pi i Sunyer. I el que creiem que és l'últim treball publicat de Sayé l'any 1965 (88). I encara coneixem gairebé una dotzena de treballs més en altres publicacions. Tot això vol dir que l'última etapa de Sayé, pel que fa a l'aspecte científic, tot i que fos bastant de recopilació de l'obra anterior i de la seva experiència clínica, que fou extraordinària, es va mantenir dins d'uns límits, que tenint en compte el temps, els anys, i les circumstàncies, són prou acceptables. Creiem que cal insistir en aquest punt perquè Sayé, abans de deteriorar-se, va seguir treballant amb una considerable intensitat.

Finalment l'any 1958 li arriba un gros impacte negatiu, però ben previsible. Li toca la jubilació perquè ha complert setanta anys i ha de deixar la feina. S'ho va prendre molt malament i més quan va haver de deixar el servei, que de fet va gairebé desaparèixer amb la sortida de Sayé. Mai més, ni el servei ni la mateixa tuberculosi, van tenir el ressò que tenien en la societat. El mateix any 1958 Lluís Sayé publica el seu últim llibre: "Tratamiento y profilaxis de la Tuberculosis Pulmonar", de 541 pàgines, molt ben editat per Salvat a Barcelona.

Les coses ja aniran en decadència. En un principi lentament i després de manera dramàtica. Es un senyor jubilat que no s'ha adaptat a la nova situació ni ha recuperat el seu lloc de primera figura de l'especialitat a Catalunya. També cal dir que és una especialitat que està en un moment de baixa i transformació. Malgrat tot se li manté un considerable respecte. L'any 1963 hi ha una certa revifada institucional. El doctor Pedro i Pons l'invita a donar cinc lliçons magistrals a la seva càtedra, que es recullen a "Medicina Clínica", la revista de la facultat que dirigeix el mateix Pedro i Pons (89). La Societat Catalana de Biologia

li encarrega el discurs inicial de curs que fa amb el tema "L'obra antituberculosa internacional". I el mateix any és elegit vice-president de la Reial Acadèmia de Medicina, de la qual era president el doctor Agustí Pedro i Pons. Sembla que aquest fou un dels qui l'emparà més en la seva etapa de retorn.

Però més aviat es manifesta de forma greu un procés de deteriorament mental, progressiu i dramàtic, que el durà a ser ingressat en una sala del servei que dirigia el doctor Vilardell, a l'Hospital de Sant Pau, on passarà els últims i llargs anys de la seva vida, fins a la seva mort el 27 de juny de l'any 1975, quan en tenia vuitanta-set. Fou cuidat fins al final per la seva esposa, Mirka, que també es deteriorà, de manera més tardana però més aguda, i morí poc després, el 5 d'agost del mateix any.

Mentrestant, ja sense que ell pogués fer-se'n càrrec, es donà el seu nom al servei antituberculós que havia projectat al carrer de Torres Amat, per substituir el del carrer de Radas, que es va inaugurar l'any 1937, quan ell ja era a França: és el Dispensari central antituberculós Lluís Sayé, en un edifici d'un cert prestigi arquitectònic.

NOTES

(1) Sobre Sayé hi ha un cert nombre d'estudis i bastantes referències. Cal dir que l'escrit bàsic, font de moltes dades, recollint en part publicacions anteriors, és el llibre del doctor Josep Cornudella i Capdevila: "Estudi biogràfic del professor Lluís Sayé i Sempere". Barcelona (Reial Acadèmia de Medicina) 1979. 126 pp. Hi ha versions catalana i castellana. Altres dades sobre l'obra o la vida del doctor Sayé es poden trobar, entre altres, a les dues sessions de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona:

- Cornudella, J: "Obra científica y sanitaria del académico honorario Prof. L. Sayé" Anal. Med. Cir. 1973, v. 53 (233), 247-253.

- Oriol Anguera, J: "Obra científica y sanitaria del académico honorario prof. Luis Sayé Sempere en España". Anal. Med. Cir. 1973, v. 53 (233), 253-259.

- Manresa Formosa, G: "Obra científica y sanitaria del académico honorario Prof. Luis Sayé Sempere en Hispanoamérica" Anal. Med. Cir. 1973, v. 53 (233), 260-265.

- Domingo, P: "Sesión de homenaje al profesor Luis Sayé Sempere". Anal. Med. Cir. 1973, v. 53 (233), 266-267.

-Domingo Sanjuán, P: "En recuerdo de Luis Sayé Sempere". Anal. Med. Cir. 1976, v. 56 (243), 19-28.

- Cornudella, J: "Lluís Sayé i Sempere". Anal. Med. Cir. 1976, v.56 (243), 46-50.

v.t. Calbet, J.M; Corbella, J: "Diccionari Biogràfic de Metges Catalans". Barcelona (F. S. Vives Casajuana- Sem. Pere Mata) 1981-1983, 3 vols. v. t. III, pp. 93-94, núm. 4881.

També es esmentat en obres que recorden la seva vinculació americana:

- "Diccionari dels Catalans d'Amèrica" (dir. Albert Manent) Barcelona (Generalitat de Catalunya) 1992-1993, vol. IV, pp. 62-63. Hi ha una fotografia (p. 61)

- Rocamora, Joan: "El Casal de Catalunya a Buenos Aires" Barcelona (Curial) 1991, p. 132.

(2) v. Cornudella: "Estudi biogràfic..." loc. cit. p.24.

(3) En tot aquest relat biogràfic hem seguit bàsicament els treballs de Cornudella: "Estudi biogràfic..." i altres esmentats a la nota 1. a més d'informacions personals.

(4) Sayé, Luis. "Quimioteràpia de la Tuberculosis". Barcelona (Ind. Graf. Seix y Barral) 1927. Té 254 pàgines, més 29 làmines i gràfiques. Està dedicat "A la Comisión organizadora del Primer Congreso Panamericano de Tuberculosis, en testimonio de reconocimiento y de consideración afectuosa". El pròleg està fet per August Pi i Sunyer.

(5) v. "Universitat de Barcelona. Anuari 1934-1935". Barcelona (Tipografia Occitana) 1934. La relació de docents és pp. 264-275.

(6) Primer Congreso Español Internacional de la Tuberculosis". Barcelona, 1910, actes, p. 113.

(7) Sayé, L: "Profilaxis de la tuberculosis" Therapia, 1913, 5, (43), pp. 1-18.

(8) Sayé, L: "De la histologia del pulmó col-lapsat". Treb. Soc. Biol. 1913, pp. 1-5.

(9) Sayé, L: "Nova aplicació del mètode d'Achúcarro per l'impregnació del connectiu". Treb. Soc. Biol. 1913, pp. 6-7.

(10) Sayé, L: "Variacions leucocitàries produïdes pel pneumotòrax artificial". Treb. Soc. Biol. 1913, pp. 8-21.

(11) Sayé, Luis: "Tratamiento de la tuberculosis pulmonar por el pneumotórax artificial". Madrid (Imp. H. Nicolás Moya), 1914. 31 pp.

(12) Burnand, R; Sayé, L: "Granulies froïdes et granulies chroniques" Annales de Médecine, 1924, XV, (5), pp. 366-386.

(13) Sayé, L: "Reconocimiento de la actividad o inactividad de la tuberculosis pulmonar". Arch. Med. Cirug. Especialid. 1924, XVII, núm. 184 (diciembre). En aquest, i en molts altres treballs posteriors, no esmentem les pàgines de la publicació, perquè hem estudiat directament la separata que va deixar l'autor en els volums relligats dels seus treballs a la biblioteca de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, que solen tenir numeració pròpia.

(14) Sayé, L; Carreras, F; Seix, T: "Estado actual del estudio de las relaciones entre la tuberculosis y el embarazo". Rev. Med. Barc. (en endavant RMB) 1924, 2, 227-241.

(15) Sayé, L: "Los trabajos de la sección de enfermedades del corazón y pulmonares". RMB, 1924, 2, 400-408.

(16) Sayé, L; Ferrando, F: "Las inyecciones intratraqueales de aceite yodado en el diagnóstico radiográfico de las afecciones pleuropulmonares y en especial de la bronquiectasia". RMB, 1925, 3, 233-243.

(17) Sayé, L; Ferrando, F; Arís, J: "Les inyeccions intratraqueals de lipiodol en el diagnòstic radiogràfic de les afeccions bronco-pleuro-pulmonars". com. Vè Congrès de Metges de Llengua Catalana, Lleida, 1923.

(18) v. La Medicina Ibera, 1925 (junio), núms. 397, 398 i 399, citats així pel mateix Sayé.

(19) Sayé, L: "Resultados inmediatos obtenidos en el tratamiento de la tuberculosis pleuro-pulmonar del adulto con la sanocrisina". RMB, 1925, 4, 344-377.

(20) Sayé, L: "Tratamiento de la tuberculosis pulmonar por la sanocrisina". Madrid (Imp. Suc. E. Teodoro), 1926. 20 pp.

(21) Sayé, L: "Resumen crítico de los trabajos publicados recientemente sobre el tratamiento de la tuberculosis por la sanocrisina". RMB, 1926, 5, 379-404. També va traduir, per a la mateixa revista, el treball de Madsen, Th; Moersch, J.R: "El tratamiento de la tuberculosis experimental con la sanocrisina". RMB, 1926, 6, 428-461.

(22) Sayé, L: "Eritrodermia generalizada en el curso del tratamiento por la sanocrisina" RMB, 1926, 5, 195.

(23) Sayé, L; Domingo, P; Miralbell, M: "Primera serie de observaciones sobre la vacunación antituberculosa de Calmette". RMB, 1927, 7, 274-302.

(24) Sayé, L: "A propósito de una visita a algunas instituciones antituberculosas de los Estados Unidos" RMB, 1928, 9, pp. 271-303 i 590-633.

(25) Sayé, L; Shelton, R: "El diagnóstico bacteriológico de la tuberculosis intratorácica infantil y su significación clínica y profiláctica. RMB, 1928, 10, 466-178.

(26) Sayé, L: "La conferencia para el estudio de la vacunación antituberculosa con el BCG y nuestras observaciones durante cuatro años de aplicación al niño. "RMB, 1929, 11, 28-55.

(27) Entre altres treballs cal esmentar també: Sayé, L: Los tipos anatomorradiográficos de la lesión tuberculosa pulmonar inicial en el adolescente y el adulto". RMB, 1931, 16, 323-362.

(28) Sayé, M: "Sur deux observations de phrénicotomie dans le traitement de la tuberculose pulmonaire". Bull et Mém. Soc. Méd. Hôpitaux de Paris, séance du 24 décembre 1926, tome L, núm. 40, 3 pp. Remarquem la inicial M, que vol dir Monsieur, freqüent en els hàbits de les publicacions franceses durant molts anys.

(29) Sayé, M: "Broncho-pneumonie caséo-ulcèreuse; traitement par la Thoracoplastie extrapleurale au cinquième mois de grossesse; guérison clinique après deux ans et demi". Bull. et Mém. Sem. Méd. Hôp. Paris, 1926, tome L, núm. 40, 3 pp.

(30) Sayé, L; Domingo, P; Miralbell, M: "Première série d'observations sur la vaccination antituberculeuse de Calmette". Revue de la Tuberculose, 1927, VII (5), 668-695. v.t. nota 23.

(31) Sayé, L: "Sur la vaccination antituberculeuse avec le BCG. Séries d'observations de 1924 à 1928". Revue de la Tuberculose, 1929, X (6), 781-821.

(32) Sayé, L: "Las fases iniciales de la tuberculosis pulmonar en el adolescente y el adulto". Barcelona (Imp. Casa Prov. Caridad), 1930. 45 pp.

(33) Sayé, L: "Deux observations de collapsus massif du poumon consécutif à l'hémoptysie dans la tuberculose pulmonaire". Arch. Med.-Chirurg. Appar. Respiratoire, 1932, VII (1), 15 pp. Repetim que en aquest, i altres casos, consultem les separates, que tenen una numeració pròpia.

(34) Sayé, L: "Vaccination antituberculeuse avec le BCG à Barcelone. Faits observés de 1924 à 1931" (separata).

(35) Sayé, L: "Les types anatomo-radiographiques de la lésion tuberculeuse pulmonaire initiale de l'adolescent et de l'adulte. Revue de la Tuberculose, 1932, XIII (5), 457-500.

(36) Sayé, L; Doménech, J: "Sur la signification de l'intensité des réactions allergiques chez les enfants vaccinés avec le BCG". Revue de la Tuberculose, 1932, XIII (9), 902-904.

(37) Sayé, L: "Goldbehandlung der Tuberkulose". Es una monografia extensa, de 62 pàgines, separata dels treballs de la VIII Conferència internacional de la Tuberculosi, feta el 1932 a La Haya i Amsterdam.

(38) Sayé, Ll: "Sobre els lobus pulmonars suplementaris. La imatge de la vena i el lobus àzigos del lobus posterior i de l'accessori inferior". Annals Med. gener 1934.

(39) Sayé, Ll; Pardo, J: "Segona nota sobre els lobus pulmonars accessoris". Annals Med. juny 1934.

(40) Sayé, L; Pardo, J: "Contribución al estudio del lóbulo ácigos y de otros lóbulos pulmonares anómalos". RMB, 1935, 23, 483-508.

(41) Sayé, Ll: "Diagnòstic diferencial de la tuberculosi generalitzada i les septicèmies melitocòdiques". Práctica Médica, 1934, núm. 15.

- (42) Sayé, Ll: "Síndromes pseudotuberculosos d'origen gripal". *Annals Med.* març 1934.
- (43) Sayé, L: "Diagnóstico diferencial de las bronconeumopatías agudas tuberculosas y no tuberculosas". *RMB*, 1935, 24, 365-401.
- (44) Sayé, Ll: "Infiltrats rodons" *Annals Med.* 1934, setembre.
- (45) Sayé, L: "Sobre las indicaciones del tratamiento quirúrgico de la tuberculosis pulmonar". *RMB*, 1935, 24, 259-298, amb 50 il·lustracions.
- (46) Sayé, L: "Resultados obtenidos en el primer año de examen obligatorio de los alumnos de la Universidad Autónoma de Barcelona para el diagnóstico de la tuberculosis". *RMB*, 1935, 23, 34-54. Els resultats del segon any, amb un títol paral·lel es publicaren a *RMB*, 1936, 25, pp. 3-37.
- (47) Sayé, L: "La tuberculosi de l'estudiant i la seva prevenció en l'Universitat Autònoma de Barcelona". Hem consultat la separata en castellà de l'any 1934.
- (48) Sayé, L: "Com lluitar contra la tuberculosi a Girona" *Práctica Médica*, 1934, núm. 16.
- (49) Sayé, Ll: "La primoinfecció tuberculosa de l'adult i nous aspectes i resultats de la vacunació antituberculosa Calmette-Guérin: BCG". *La Medicina Catalana*, desembre 1935.
- (50) Sayé, Ll: "L'obra antituberculosa d'Albert Calmette". *Annales Med.*, juny 1934.
- (51) Sayé, Ll: "Léon Bernard". *Ann. Med.* febrer 1935.
- (52) Sayé, L: "Emilio Roux y Alberto Calmette". *RMB*, 1933, 20, 452-462. És el text d'una conferència que pronuncià a l'Acadèmia de Medicina el 24.11.1933. També cal recordar la nota: Sayé, L: "Roberto Koch, su vida y su obra". *RMB*, 1932, 18, 402-403.
- (53) Sayé, L: "Thoracocautie bilatérale successive". *Rev. Tuberculose*, 1935, 5ème série, t I, núm 4, avril, pp. 432-440.
- (54) Sayé, L; Shelton, R; Doménech, J: "Sur le diagnostic bacteriologique de la tuberculose infantile par l'inoculation du contenu gastrique au cobaye". *La Presse Médicale*, 27-janvier-1934.
- (55) Sayé, L: "Sur le valeur de l'inoculation des crachats et du contenu gastrique au cobaye pour le diagnostic de la tuberculose pulmonaire de l'enfant et de l'adulte et la constatation de l'état de guérison". *Rev. Tuberculose*, 1935, 5ème série, t I, núm. 4, avril, pp. 441-454.
- (56) Sayé, L: "Orientation nouvelle de la lutte antituberculeuse en Espagne" *Rev. Phthisologie*, 1934, XV, núm. 1.
- (57) Sobre el doctor Joan Darder (1887-1944) v. Cornudella: "La pneumologia a Catalunya i els seus homes" *Barcelona (Ariel - Fundació Picasso-Reventós)* 1975, pp. 80-82.

(58) Seix, que ha mort el 1993, als 99 anys, consta com a "Jefe Clínico" del Servei del carrer de Rades. v. Rev. Med. Barc. 1924, 2, p. 227.

(59) Molts anys més tard Pere Domingo, com a president de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona, participà activament en l'organització de dues sessions d'homenatge a Sayé. v. nota 1.

(60) Manuel Miralbell i Centena (1896-1978) (era metge de l'Hospital de la Santa Creu, director del dispensari de Lluita contra la mortalitat infantil de la Mare de Déu del Carme. v. Rev. Med. Barc. 1927, 7, p.274.

(61) sobre Josep Doménech Alsina, v: Casassas, O; Ramis, J: "Metges de nens. Cent anys de pediatria a Catalunya". Barcelona (Ed. La Magrana) 1993 p. 278.

(62) v. Domingo, P, els dos treballs esmentats a la nota 1.

(63) Sayé, L; Weill-Hallé, B: "Résultats éloignés de la prémunition contre la tuberculose par le vaccin BCG". Bull. Acad. Méd. 1937, 118, (27), pp. 103-109.

(64) Per refer el recorregut americà ens hem basat en les dades de Pere Domingo, també exiliat i amb qui contactà a Cuba, Gerard Manresa i Josep Cornudella. v. nota 1.

(65) v. Cornudella, J: "Estudio biográfico..." loc. cit. pp. 90-95.

(66) Ibid. p. 107

(67) Sayé, L: "La vacunación antituberculosa con el BCG" Anal. Cat. Patol. Clin. Tuberculosis, 1939, núm. 2, pp.195-215.

(68) Sayé, L: "Nuevos conceptos doctrinales de la profilaxis antituberculosa. La profilaxis individual directa y su organización en la práctica" O Hospital, 1945, 27,(5), pp. 699-715.

(69) Sayé, L: "La profilaxis antituberculosa individual directa. I. Base doctrinal". O Hospital, 1945, 28 (1), pp. 9-11. i "...II. Prácticas, normas de trabajo y sus elementos. La obra antituberculosa integral. La experiencia profiláctica. Perspectivas para el futuro" O Hospital, 1945, 28 (1), pp.13-18.

(70) Sayé, L: "Nuevos estudios sobre la vacunación antituberculosa con BCG". Rev. Asoc. Med. Argent. 1947, 61 (608) (separata).

(71) Sayé, L: "Sobre la evolución de la técnica de vacunación con BCG". El Día Médico, 1949, 21 (1).

(72) Sayé, L: "Significación de los resultados obtenidos con el BCG y en especial en un grupo de vacunados al nacer, de 14 a 23 años de edad. La patología tuberculosa atípica del vacunado". Act.II Congr. Argent. Fisiología, 1949. (separata, 17 pp).

- (73) Sayé, L: "Significación de los resultadoslejanos obtenidos en el tratamiento de la tuberculosis pulmonar" en "Libro de Oro" dedicado al Prof. Dr. Mariano R. Cástex, t. III. Buenos Aires (Est. Tipogr. A. Guidi Buffarini) 1938. separata, 7 pp.
- (74) Sayé, L; Bence, A; Bottini, A; Emiliani, C; Fernández Luna, D; Dighiero, J.C: "Primo-infección tuberculosa y tuberculosis traqueobronquial" Rev. Med. Argent, 1943, 57 (núm. 512).separata 40 pp.
- (75) Sayé, L; Bence, A; Fernández Luna, D: "Una variedad de granuloma bronquial difuso complicación tardía de la tuberculosis pulmonar". Bol. Anual Soc. Tisiol. Hospital Nacional Central, 1943. separata, 23 pp.
- (76) Sayé, L; Fernández Luna, D: "Tuberculosis bronquial y formas anatomoclínicas de la tuberculosis pulmonar. Su significación terapéutica". Rev. Asoc. Med. Argent. 1948, 62 (núms. 623-624). separata 32 pp.
- (77) Sayé, L: "El tratamiento de la tuberculosis pulmonar en medio hospitalario". Rev. Med. Argent, 1944, 58, (núm. 537), separata 16 pp.
- (78) Sayé, L: "Diagnóstico y valoración clínica de la tuberculosis pulmonar inaparente". O Hospital, 1945, 27 (6), pp. 877-891.
- (79) Sayé, L: "Résultats éloignés obtenus par le BCG". Rev. Tuberculose, 1951, 15 (12), pp. 1188-1193.
- (80) Recollit per Cornudella "Estudio biográfico..." loc. cit. pp. 33-35.
- (81) Sayé, L; López Soler, V; Castelló, A; Moragas, M; Viñas, J: "Resultados obtenidos en el examen de los alumnos de la Universidad de Barcelona en 1955-56 y 1956-57". Med. Clin. 1957, 29 (3), 167-176.
- (82) Sayé, L; López Soler, V; Castelló, A; Cid, A; Moragas, M; Viñas, J; Turell, J: "Resultados obtenidos en la obra antituberculosa de la universidad de Barcelona en los alumnos examinados entre 1957 y 1960". Med. Clin, 1962, 39 (4), 281-195.
- (83) Sayé, L: "Resultados lejanos obtenidos con el BCG por via digestiva con la técnica original de Calmette-Guérin. Su significación. La vacuna intensiva". Med. Clin, 1953, 20 (3), 181-188.
- (84) Sayé, L: "Epidemiología de la tuberculosis y en especial en los países mediterráneos". Med. Clin. 1956, 26 (5), pp. 312-320.
- (85) Sayé, L: "Epidemiología de la tuberculosis en Barcelona". Med. Clin, 1958, 31 (6), pp. 400-413.
- (86) Sayé, L: "Sobre las directrices generales del tratamiento de la tuberculosis traqueobroncopulmonar". Med. Clin, 1952, 19 (4), 214-223.

(87) Sayé, L; Oriol Anguera, J: "La indicación terapéutica en la tuberculosis traqueobroncopulmonar". Med. Clin. 1954, 22 (3), pp. 151-159.

(88) Sayé, L: "Sobre la significación de la fase actual del tratamiento de la tuberculosis pulmonar en el futuro de su evolución". Anál. Med. Cir. 1965, 45, pp. 409-414.

(89) Sayé, L: "Cinco lecciones sobre tuberculosis". Med. Clin. 1964, 42 (4), 248-261.

** Text català de la Conferència pronunciada en el Congrés Internacional de la Liga Argentina contra la Tuberculosis (Buenos Aires, 16 de juliol de 1993)*